

הסְטִירָה כמשל

רחל פייג וישניא

הוראטיוס, הסְטִירָה, תרגמה מרומית והוסיפה מבוא, הערות ומפתחות רחל בירנבאום, ירושלים: מוסד ביאליק, 2012, 253 עמודים

אילו חי הוראטיוס כיום, היה קרוב לוודאי מפרסם סטאטוסים בפייסבוק, כותב בלוגים, מציץ בטוויטר ואף מעלה תמונות שלו לאינסטגרם. הוא לא שמר על פרטיותו; אדרבא, יצירותיו מתעדות בפרוטרוט את חייו ואת חוויותיו. הוא פירט את מראה חווילתו שבארץ הסְבִינִים, ואף טרח לתאר בציריות את מראהו החיצוני (נמוך מאוד, שמן מאוד וכנראה גם כעור במיוחד). משום כך, יש להניח, הרשה אוגוסטוס לעצמו להתבדח בסרקזם על מראהו של הוראטיוס כאשר כתב לו – וזאת לאחר שהמשורר שלח לו יצירה חדשה שהיתה זעירה בהיקפה ובמידותיה – כי הוא סבור שהוראטיוס חושש כנראה לכתוב ספרים הגדולים מקומתו, ולפיכך עדיף היה שיחבר יצירות שנפחן זהה לכרסו. גם הביוגרפיה שכתב עליו סוֹטוֹניוּס אינה מחמיאה: אנו למדים שהיה עבד לתאוותיו ולתשוקותיו, חי חיי הוללות, לא נשא אישה מעולם והחזיק במה שהיינו מכנים כיום "תמונות פורנוגרפיות" בחדר השינה שלו, שבו אף התקין מראות כדי שהתמונות תשתקפנה מכל עבר.

הוראטיוס נולד בוונוסיה (Venusia) שבדרום איטליה בשנת 65 לפנה"ס. אביו היה עבד משוחרר (ששועבד כנראה לאחר שנפל בשבי במהלך מלחמת בעלות הברית בשנים 91–89 לפנה"ס), שהפך לאדם אמיד. כשהוראטיוס היה בן שבע הביא האב את בנו לרומא ודאג להעניק לילד הצעיר חינוך שלא נפל ברמתו מזה שבו זכו צאצאיהם של שועי העיר. על כך היה הוראטיוס אסיר תודה לאביו במשך כל חייו וטען כי לו יכול היה לבחור את הוריו על-פי טעמו, היה בוחר באלה אשר הביאוהו לעולם (על אמו איננו יודעים דבר), ולא באנשים רמי מעלה ובעלי שררה. בסְטִירָה השישית של הספר הראשון (שורות 70–89) הוא אף מביע במילים חמות את רגשי תודתו והוקרתו:

פרופסור רחל פייג וישניא מלמדת היסטוריה עתיקה בחוג להיסטוריה כללית באוניברסיטת תל-אביב.

וא"ל: rfeig@post.tau.ac.il

אַבָּא הֵעִז לְהֵבִיא אוֹתִי עוֹל יָמִים אֶלֵי רוֹמָא / כִּד שְׁאֶלְמֵד
מְקַצְעוֹת אֶשֶׁר כָּל פְּרִשׁ וְסִנְטוֹר
אֶת יְלָדָיו מְלַמֵּד [...] / הוּא בְּעֶצְמוֹ כְּשׁוֹמֵר הַיְשֵׁר בְּבִנְי
חֶלֶד לְנִי
אֶל שְׁעוֹרֵי מוֹרֵי כָּלָם, מָה אוֹסִיף? [...] / לֹא אֶצְטַעַר, כָּל
עוֹד יֵשׁ בִּינָה בִּי, עַל אֶבָּא כְּמוֹהוּ.

אף שהשתדל במהלך חייו להימנע מהתבטאויות בנושאים פוליטיים או לשאת במשרה ציבורית כלשהי (ראו סְטִירָה א 6, שורה 99), הרי שבצעירותו, בשנת 44 לפנה"ס, לאחר רציחתו של יוליוס קיסר, הביע את העדפתו הברורה בהצטרפו לצבאם של רוצחי הדיקטטור, קאסיוס וברוטוס (שאתו למד פילוסופיה ביוון), נלחם לצד המחנה הרפובליקני בקרב פיליפי (מקדוניה, שנת 42 לפנה"ס), ונמלט משדה הקרב לאחר התבוסה שמחנה זה נחל מידיהם של אוקטאביאנוס (שאותו אימץ יוליוס קיסר לבן בצוואתו ולימים יהפוך לאוגוסטוס) ומרקוס אנטוניוס. הוא זכה לחנינה מידי אוקטאביאנוס, אך גילה בשובו לאיטליה כי אחוזת אביו הוחרמה וקרקעותיה חולקו לחיילים המשוחררים. העוני שנקלע אליו, לדבריו, הוא שדחף אותו לכתוב שירה, אך נראה שבכל זאת עמד לרשותו סכום כסף מספיק לרכישת משרה

פקידותית זוטר, שהותירה בידי זמן פנוי לכתיבה. יצירתו של הוראטיוס משכה את תשומת לבו של ורגיליוס (שגם אחוזתו הוחרמה, אך הושבה לו על-ידי אוקטאביאנוס), וזה הציג אותו בפני מאיקנאס, יועצו הקרוב של אוקטאביאנוס ופטרונם של רבים מאנשי הרוח של התקופה. מאיקנאס העניק לו אחוזה בסאבינום ופטר אותו למעשה מדאגות פרנסה, וכך יכול היה הוראטיוס אסיר התודה להתפנות כל כולו ליצירה. הידידות המיוחדת ורבת הפנים בין מאיקנאס להוראטיוס נמשכה כל ימי חייהם (שניהם נפטרו בשנת 8 לפנה"ס בהפרש של חודשים ספורים זה מזה). מאיקנאס הציג את הוראטיוס בפני אוקטאביאנוס, וגם בין שניים אלה התפתחו יחסים מיוחדים. השיא ביחסים עם אוקטאביאנוס בא לידי ביטוי ב"שיר המאה" (Carmen Saeculare), המנון שחיבר הוראטיוס לרגל "משחקי המאה" (Ludi Saeculares) שארגן אוגוסטוס והם נחגגו ברוב פאר והדר בשנת 17 לפנה"ס – המנון ששר את שבחיו של המשטר החדש שכונן אוקטאביאנוס/אוגוסטוס והילל את משנתו.

הסטירות, יצירתו הראשונה של הוראטיוס, חוברו במהלך השנים האחרונות והקשות של מלחמת האזרחים העקובה מדם שהשתוללה באימפריה הרומית לאחר רציחתו של יוליוס קיסר (הספר הראשון ראה אור בשנת 35 והשני לקראת שנת 30). אלה היו השנים שבהן החל אוקטאביאנוס מעצב את משטרו, שייקרא לימים "פרינקיפאט". הסטירות שקולות במשקל ההקסמטר הדקטילי, והושפעו רבות מכתביו של לוקיליוס, שפעל בשלהי המאה השנייה לפנה"ס ונחשב לאבי הסטירה הרומית השירית. אף שהוראטיוס ראה בלוקיליוס אב רוחני ומורה דרך, הוא לא היסס לבקר אותו על כך שלא הקציע את הרוזיו כראוי, מן הסתם משום שהיו רבים מדי. הסטירה, כפי שהתפתחה ברומא, היתה חריפה בלשונה ומרושעת, ולוקיליוס הצליף ללא רחם ובלשון חדה

ובוטה בפוליטיקאים של תקופתו. לא בכדי נאמר עליו כי ייסר את רומא בשוטים. הוראטיוס מודה, כי הסטירה היא אמנם זדונית ומרושעת מטבעה, וברור לו כי יש לשים לה סייגים, אך נראה שאמר זאת רק כדי שהוא עצמו לא ייחשב זדוני ומרושע. למרות זהירותו, מצייר הוראטיוס בסטירות שלו תמונה ריאליסטית לא מחמיאה של רומא בעת ההיא, מספק פרשנות חברתית מרתקת ומותח ביקורת נוקבת, במפורש ובמובלע, על השתעבדותו המתמדת של האדם לכסף, כוח, תהילה ומין.

זוהי היצירה השנייה של הוראטיוס שתורגמה בידי רחל בירנבאום. קדמה לה **השירים [האודות]** (מוסד ביאליק, 1998), שהוראטיוס הוציא לאור סמוך למועד שבו נודע הספר השני של **הסטירות** בשנת 30 לפנה"ס. בשנת 2003 הופיע תרגומה **לסטירות** של יובנאליס (מוסד ביאליק), ובו, כמו גם בספר זה, הקדימה מבוא מפורט על הסטירה הרומית ועל ייחודה. גם כאן, כמו בכל תרגומיה הקודמים, חיברה בירנבאום מבואות מאירי עיניים על היוצר, על יצירתו, על הסוגה הספרותית, על ההיסטוריה של כתבי היד ואף הוסיפה הערות מפורטות שיסייעו לקורא להבין את שנינותו של הוראטיוס ואת ההומור שלו, כמו גם תופעות רומיות שאינן מוכרות לקורא המודרני.

רחל בירנבאום בחרה לשמור על המשקל המקורי גם בתרגום לעברית. זוהי כמובן בחירה לגיטימית ומובנת, אך יש לה מחיר. נדמה כי תרגום חופשי יותר היה נותן דרוור לחרוזי המושחזים ורבי-החיות של הוראטיוס, שלעתים נדמה כי הם קופאים בתבנית ההקסמטר הדקטילי. תרגומה של יצירה חשובה זו של הוראטיוס מאפשר לקהל הקוראים בעברית ליהנות מחרוזי החכמים, המצחיקים ורבי-ההשראה של משורר לירי זה, שהשפיע כה רבות על התרבות המערבית.

כתובת המערכת: זמנים, בית-הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 6997801, טלפון: 03-6406367, דוא"ל: zmanim@post.tau.ac.il

להזמנת מנוי: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, רחוב ביתר 2, ת"ד 4179, ירושלים 9104101, טלפון: 02-5650444/5, פקס: 02-6712388, דוא"ל: shazar@shazar.org.il

כתובת המו"ל: בית הוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה, האוניברסיטה הפתוחה, הקריה ע"ש דורותי דה רוטשילד, דרך האוניברסיטה 1, ת"ד 808, רעננה 4353701, טלפון: 09-7781838, פקס: 09-7780667, דוא"ל: estherw@openu.ac.il

מערכת **זמנים** מקבלת מאמרים בשפה העברית הדנים בנושאים היסטוריים מובהקים והפונים אל הקהל המשכיל ולא רק אל המומחים בתחום מסוים. כל מאמר המוגש **לזמנים** נקרא על-ידי קוראים חיצוניים שקובעים את מידת התאמתו לכתב העת.

אורכם של המאמרים עד 7,000 מילים, ללא הערות שוליים. בסוף המאמר תוצע רשימה קצרה של ספרות מחקר מתאימה.

את המאמרים יש להגיש מודפסים ברווח כפול (רצוי בתוכנת Word) ולשלוח כצרופה בדוא"ל אל כתובת המערכת. רצוי לצרף הצעות לאיורים, לרבות הכיתוב לכל איור, וכן תקציר של המאמר באורך של מאה מילים לכל היותר.

להמתיק את גלולת הנאורות

איריס אידלסון-שיין

טל קוגמן, המשכילים במדעים: חינוך יהודי למדעים במרחב דובר הגרמנית בעת החדשה, ירושלים: מאגנס, 2013, עמודים 253

המשכיליים לקוראיהם. ואמנם, במרוצת שתי המאות שחלפו מאז פרסומם, נחקרו ונקראו עשרות תרגומים עבריים מסוף המאה השמונה-עשרה וראשית המאה התשע-עשרה כיצירות יהודיות כשרות, שאין להן דבר עם הנעשה מחוץ למרחב דובר העברית. ואולם לקורא הזהיר, שמצליח לחזור מבעד לסבך ההסוואות המאפיינות את מפעל התרגום העברי בראשיתו, צפויה הצצה אל מרחב כמעט לא-נדוע של מגעים בין-תרבותיים מפתיעים ולעתים מוזרים, שהתקיימו בין משכילים יהודים, הוגים תורניים, סופרים נוצרים ואף פילוסופים דאיסטים על ערש העידן המודרני.

בספרה החדש, **המשכילים במדעים: חינוך יהודי למדעים במרחב דובר הגרמנית בעת החדשה**, לוקחת טל קוגמן את קוראיה אל מסע למיפוי מרחב בתולי זה ולאיתור מקורות הידע המדעי של מחברי ההשכלה היהודית. בשלושת הפרקים הראשונים של הספר, הנקראים לעתים כמעין רומן בלשי, אנו מתוודעים למשל לקשר שבין החיבור המשכילי **משלי אסף** של יצחק סטנוב מפודוליה, לבין הספר **מכתבים לנסיכה גרמנייה** של איש המדע השוויצרי לאונרד אוילר (Euler). עוד אנו למדים על השפעתו של הפדגוג הגרמני פרידריך אברהרד רוכוב (Rochow) על משכילים יהודים רבים בראשית המאה התשע-עשרה. באמצעות קריאה

העשורים שסביב מפנה המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה התאפיינו בפעילות תרגום אינטנסיבית של מחברים מחוגי ההשכלה היהודית. בתוך שנים מעטות הועשר ארון הספרים העברי בעשרות חיבורים בתחומי ההיסטוריה של הטבע, הגאוגרפיה, האסטרונומיה וספרות המסעות, שתורגמו לעברית בעיקר מתוך ספרי ילדים בגרמנית. פרויקט התרגום העברי היה מספינות הדגל של תנועת ההשכלה היהודית כבר מראשיתה במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה. דיונים בחשיבותו של התרגום משפות זרות הופיעו בכתב העת המשכילי המוקדם **קהלת מוסר** של משה מנדלסון, ונשנו ביורשו המפורסם יותר, **המאסף**. במלאכת התרגום עצמה לקחו חלק מחברים מכל קצות הקשת הספרותית-העברית של התקופה, החל במשכילים מובהקים כברוך לינדא או אהרון וולפסון-האלה, דרך מחברים שמרנים כפנחס הורוויץ או ברוך שיק משקלוב, וכלה במחברים תורניים ממש כדוגמת אברהם בן גר"א מווילנה.

בעיני הקורא בן זמננו, המאפיין הבולט ביותר של קורפוס התרגום העברי מסוף המאה השמונה-עשרה הוא כנראה הנטייה לתת משקל רב למתרגם על פני מחבר יצירת המקור. מעמדו המיוחד של המתרגם בולט בקונבנציות התרגום הנהוגות במערכת העברית (כמו גם בזו היידית), אשר אפשרו חופש רב בתרגום, עד כדי כך, שלעתים דמה הטקסט המתורגם רק בקווים כלליים מאוד לחיבור המקור. המתרגמים נהגו לשנות באופן מהותי את המסרים והלקחים שהופיעו במקור, להשמיט פסקאות ארוכות, להוסיף רעיונות ופריטי מידע משלהם ובמקרים רבים אף הציגו את התרגום כיצירה מקורית פרי עטם. החירות הבלתי-מוגבלת כמעט, שאפשרו נורמות התרגום העבריות של התקופה, מציבות אתגר לא פשוט בפני חוקרים בני זמננו, שנופלים לא אחת במלכודת ההסוואות הנושנה שטמנו המתרגמים

ד"ר איריס אידלסון-שיין היא עמיתת הומבולדט במחלקה למחשבה יהודית ע"ש בובר, אוניברסיטת גתה, פרנקפורט. ספרה *Difference of a Different Kind: Jewish Constructions of Race During the Long Eighteenth Century* ראה אור באחרונה בהוצאת אוניברסיטת פנסילבניה.

iridelson@gmail.com

השוואתית זהירה בין חיבורי המקור הלא־יהודיים לבין תרגומיהם העבריים, ובין החיבורים העבריים לבין עצמם, עומדת קוגמן על יחסי הגומלין שבין התרבות היהודית של סוף המאה השמונה־עשרה לזו הגרמנית שבאותה תקופה, וחושפת את מנגנוני ההעברה התרבותית הפעילים בין שתי התרבויות הללו. באופן זה מאתרת קוגמן את מקומה של ההשכלה היהודית על רקע המחשבה האירופית בת זמנה, ובה בעת עומדת על מגוון נורמות ספרותיות הייחודיות להשכלה ועל המכשולים הלשוניים, הדתיים והחברתיים המיוחדים שעמם נאלצו המתרגמים היהודים להתמודד.

אחד הדיונים המרתקים בספר מוקדש למשכיל הגרמני ברוך לינדא, שחיבורו רב־ההשפעה **ראשית למודים** (1788) מבוסס ברובו על הספר *Naturgeschichte für Kinder* מאת הפדגוג הגרמני גאורג כריסטיאן ראף (Raff). על השימוש שעשה לינדא בחיבורו של ראף כבר רמז במאה השמונה־עשרה פנחס הורוויץ, מחבר **ספר הברית** ודמות אנטיגמטית בפני עצמה, שזוכה באחרונה לעדנה מחקרית. קיימת מידה לא־מבוטלת של אירוניה בכך, שאת דבר התרגום חשף דווקא הורוויץ, שהרבה "לשאול" בחופשיות מחיבוריהם של משכילי זמנו, בהם אף לינדא, ללא ציון המקור. קשר אפשרי בין ספרו של לינדא לבין חיבורו של ראף הוזכר אגב אורחא גם בספרו של דב רפל **שבע החכמות** משנת 1989. אולם השוואה שיטתית בין שני החיבורים נאלצה להמתין עוד שנים ארוכות עד להופעת מחקרה של קוגמן. ואכן, ההשוואה אינה מותירה מקום לספק: ספרו של ראף שימש את לינדא כטקסט מקור עיקרי בכל הנוגע לתיאורי החיות, הצמחים והמינרלים המופיעים **בראשית למודים**, וקטעים ארוכים בספר אינם אלא תקציר עברי שלו. בדומה למתרגמים עברים אחרים בני זמנו, לינדא היה מתרגם אקטיבי מאוד, שעשה בטקסט המקור כבשלו, ובמקומות אחדים אף הביע עמדות המנוגדות לאלו המופיעות אצל ראף. עוד חושפת קוגמן את השימוש הרב שעשו גם משכילים אחרים, כגון אהרן וולפסון־האלה ומנחם מנדל לפין בספרו של ראף, ומגלה כי הטקסט מילא תפקיד מפתח ביצירת דימויי היעד בהיסטוריה של הטבע במרחב דובר העברית של ראשית המאה התשע־עשרה. באמצעות מעקב זהיר אחר השינויים שעשו מתרגמים אלה, ובראשם לינדא, בחיבורו של ראף, מספקת לנו קוגמן הצצה מרתקת אל תוך נפשו של המשכיל היהודי המוקדם – על חששותיו, שאיפותיו ולבטיו הגלויים והכמוסים.

אין להקל בחשיבות ממצאיה של קוגמן. באמצעות חשיפתו ומיפוי של פרויקט התרגום של ספרי המדע בידי אנשי תנועת ההשכלה, מצטרפת קוגמן לקולותיהם של היסטוריונים וחוקרים כדוגמת שמואל פיינר או דיוויד סורקין (Sorkin), שקוראים לנו לבחון את ההשכלה היהודית לא רק כאירוע פנים־יהודי מכונן, או כמעין מבוא לתהליכי המודרניזציה היהודית ששיאם במאה התשע־עשרה,

אלא כ"מקרה היהודי של הנאורות האירופית" – כלשונו של פיינר (ראו ספרו **מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה־18**, ירושלים, 2002, עמ' 22). אותה רשת מסועפת של תרגומים ועיבודים, הנחשפת באופן שיטתי **בהמשכילים במדעים**, מסייעת לנו לטפס מעבר לחומות הגטו ההיסטוריוגרפי שבו התקיימה עד לאחרונה ההשכלה היהודית. פעילות התרגום של ההשכלה היא עדות חד־משמעית לכך, שאי־אפשר להבין את הספרות היהודית של המאה השמונה־עשרה, אלא על רקע מגמות תרבותיות רחבות יותר באירופה בת הזמן. אמנם, כאמור, המשכילים עצמם עשו כמיטב יכולתם להסוות את ההקשר הלא־יהודי של כתיבתם, אולם, כפי שמראה קוגמן, כל זה לא היה אלא ניסיון להמתיק את גולת הנאורות שטמנו חיבורים אלו בקרבם.

תופעה חשובה מאין כמוה שעליה עומדת קוגמן בספר היא נטייתם של המשכילים לתרגם טקסטים מדעיים שנכתבו במקור בשביל ילדים. בכך היא ממשיכה בדרך שהתוו חוקרים כגון אוריאל אופק, מרדכי אליאב וזהר שביט, שהדגימו כיצד בעשורים שסביב מפנה המאה השמונה־עשרה, הלכה והתגבשה ספרייה קטנה אך רבת־חשיבות של חיבורים משכיליים בעברית וביידיש, שמקורם בספרי ילדים גרמנית. תפקיד מפתח בהתגבשותה של ספרייה זו מילאו הוגי תנועת הפילנתרופין (Philanthropismus) הגרמנית שביקשו, בהשראת המחשבה הפדגוגית של הפילוסוף ז'אן ז'אק רוסו (Rousseau), להתאים את תהליך החינוך לנטייתו ולצרכיו של הילד. השפעתה של תנועת הפילנתרופין על הכתיבה המדעית של ההשכלה נדונה בפרוטרוט במחקרה של קוגמן, והיא אף משתמשת לפרקים בביטוי "פילנתרופיזם יהודי" לציון החזון הפדגוגי המשכילי. עם זאת, קוגמן ערה גם להבדלים עמוקים בין ספרות הפילנתרופין הגרמנית לבין ספרות ההשכלה היהודית. בראש ובראשונה יש לזכור, כי ספרי המדע העבריים שראו אור בשנים הללו לא היו, ברוב המקרים, ספרי ילדים של ממש. קהל היעד של חיבורים אלה היה עמום ביותר, והם נקראו על־ידי קוראים יהודים בני כל הגילים. כפי שמסבירה קוגמן: "חלק מספרי הלימוד שחיברו המשכילים היו בגדר אב־טיפוס תאורטי, ויותר מכול הם מעידים על רצונם העז של המחברים ליצור רפרטואר חדש, אך ללא כוונה אמיתית לעשות בו שימוש במסגרת חינוכית" (עמ' 86). ואכן, רוב רובם של המחברים הנדונים בשלושת הפרקים הראשונים של המחקר עשו מאמצים על מנת לטשטש לא רק את עקבותיהם של חיבורי המקור, אלא גם את טיבו של קהל היעד של הטקסטים עצמם. עמימותו של קהל היעד של החיבורים המשכיליים באה על ביטויה, בין השאר, בהשמטת רבים ממאפייני הכתיבה הפילנתרופיסטית, כדוגמת המבנה הדיאלוגי האופייני לסוגה זו, השימוש באיורים ובהדגמות, וטכניקות פדגוגיות שונות שעיקר מטרתן הייתה למשוך את

הילד הקורא אל תוך דפי הספר. גם הבחירה לכתוב בעברית דווקא, שאפיינה את מרביתם של החיבורים המשכילים, הייתה מכשול לא-עביר בפני רוב רובם של הקוראים היהודים הצעירים, ששפת הקריאה העיקרית שלהם הייתה יידיש. טשטוש קהל היעד הוא אחת מן התופעות המרתקות בספרות המשכילית בתקופה זו, תופעה המאפיינת לא רק את הספרייה המדעית של ההשכלה אלא גם סוגות כתיבה משכיליות נוספות, כדוגמת ספרות המסעות המשכילית, שתורגמה אף היא מתוך חיבורי ילדים בגרמנית, אך נועדה לקהלים מגוונים ואף נצרכה על-ידיהם. את הבחירה להציג קהל יעד עמום תולה קוגמן בניסיונם של המשכילים לאזן בין הדרישה האידיאלוגית לחבר טקסטים מדעיים בעברית, לבין המציאות שבה קהל צעיר דובר עברית אינו למעשה בנמצא. לכך יש להוסיף, כמדומני, גם שיקולים נוספים, מקצתם היסטוריים ומקצתם פוליטיים-תרבותיים.

ראשית, הנטייה לפנות לקהלי יעד מגוונים הייתה מוסכמה נפוצה בספרות היהודית בעת החדשה המוקדמת. נטייה זו מקבלת ביטוי מובהק בספרות היידיית של המאות השש-עשרה והשבע-עשרה, שבה מעולם לא הייתה חלוקה ברורה ממש של קהלי קריאה. חיבורים פופולריים ביידיש כדוגמת **צאנה וראנה, ספר משלים, בבא ד'אנטווא** או **ברנט שפיגל** – כוונו לקהלים מגוונים, ונקראו ככל הנראה על-ידי נשים, גברים וילדים כאחד. בהערת אגב יצוין, כי רבים מחיבורים אלה היו אף הם תרגומים או עיבודים של חיבורים לא-יהודיים, שהוצגו לקורא היהודי תחת אצטלה יהודית מובהקת. אפשר לזהות אפוא מידה מסוימת של המשכיות בין הנורמות הספרותיות הנהוגות במרחב האשכנזי של ראשית העת החדשה לבין נורמות הכתיבה המשכיליות של סוף המאה השמונה-עשרה.

אך קיימות, כמדומני, גם סיבות עמוקות יותר לעמימותו של קהל היעד של ספר המדע המשכילי. למעשה, הבחירה לתרגם ספרי ילדים לקוראים יהודים בני כל הגילים מעידה כאלף עדים על יחסי הכוח המורכבים המתקיימים לעתים קרובות בתהליכי תרגום בכלל, ובתרגום מתוך שפה ותרבות הגמוניות אל תרבות מוכפפת בפרט. מטרתם העיקרית של התרגומים המשכילים הייתה "לשפר" את התרבות היהודית בת הזמן באמצעות ייבוא זהיר של אלמנטים שונים מתוך התרבות האירופית-הנוצרית, ובייחוד מתרבות הנאורות "הכללית". ייצורה של ספריית טקסטים מדעיים בעברית מקראית, שתורגמו מתוך ספרי ילדים בגרמנית, ובגלגולם העברי נועדו לכולם ולאף אחד – מהווה ביטוי רב-עוצמה להיבטים הקולוניאליים של ההשכלה בכלל ושל מפעל התרגום המשכילי בפרט. למעשה, על-ידי טשטוש הגבולות הז'אנריים בין ספרות ילדים לספרות מבוגרים, ומיקומו של היהודי האירופי במקומו של הילד האירופי, יצרו המשכילים אנלוגיה רבת-עוצמה בין יהודים לילדים. אנלוגיה זו נסמכת לא רק על ראיותם הפטרונית של המשכילים את בני-

קהילתם; חשוב מכך, היא טומנת בחובה הבטחה בדבר היכולת המהותית של יהודי אירופה להתפתח ולהתקדם – הבטחה שהייתה בדמה של תנועת ההשכלה. בהצבתם של היהודים בשורה אחת עם ילדים ביקשו המשכילים להדגים, שעל אף שהיהודים הם פחות "מתקדמים" מבני זמנם הנוצרים, הרי שבדומה לילדים, הם ניחנו ביכולת מולדת להשתנות, להתחנך, להתבגר.

שני הפרקים האחרונים של **המשכילים במדעים** עוקבים אחר דעיכתה של ההשכלה היהודית במרחב דובר הגרמנית, ומתמקדים בהשוואה בין טקסטים חינוכיים-מדעיים שראו אור בעברית ובגרמנית באותיות עבריות במהלך המאה התשע-עשרה. בדומה לחלקו הראשון של הספר, גם בחלק זה ניכרות יתרונותיה של המתודה ההשוואתית שמאפיינת את עבודתה של קוגמן. ניכר שקוגמן עשתה עבודה מקיפה של קריאה משווה והשכילה לחלף את נקודות הדימוין והשוני החשובות והמעניינות ביותר. מסקנותיה מן ההשוואה מלמדות על החשיבות המכרעת שהייתה לשפת התרגום על תוכנו. אפשר היה להרחיב ולהעשיר את הדיון בשני פרקים אלה על-ידי שתי השוואות נוספות, מצד אחד עם הספרות היהודית-המדעית שהופיעה בעברית וביידיש במרחב אירופה בתקופה זו, ומצד האחר עם הספרות המדעית הלא-יהודית בת הזמן. למעשה, בפרק האחרון כולו נבחנות המקראות היהודיות-הגרמניות שהופיעו במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה על רקע טקסטים ומודלים חינוכיים גרמניים מסוף המאה השמונה-עשרה בלבד, בלי התייחסות לחיבורים גרמניים מאוחרים יותר.

בנקודה זו ראוי לעמוד על בעייתיות מסוימת, אולי בלתי-נמנעת, המאפיינת את המחקר בכללותו. בכתיבה היסטורית השוואתית קיימת נטייה טבעית לתת משקל רב יותר לצד אחד של המחקר המשווה. נטייה זו מקפלת בתוכה מכשול סמוי, שכן לעתים קרובות ההתמקדות בייחודו, בחשיבותו ובמורכבותו של אחד הצדדים עלולה לבוא על חשבון המודעות למורכבויותו של הצד האחר. ואמנם, בניגוד לזהירות הרבה שבה מטפלת קוגמן בטקסטים המדעיים היהודיים, הדיון בשיח המדעי הלא-יהודי של המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה לוקה לעתים בהכללות ובאי-דיוקים. הדבר מורגש, למשל, בדיון בשיח המדעי הער שהתנהל במאה השמונה-עשרה על אודות שאלת המגוון האנושי. קוגמן נוטה לראות את הדיון מתוך ההקשר של המחלוקת בין התומכים בתורה הפוליטיקלית, הגורסת כי לקבוצות אנושיות שונות אבות קדמונים שונים, לבין המונוגניסטים, הגורסים מוצא משותף לכל בני האדם. כנציג מובהק של הפוליגניזם היא מציעה את הבוטנאי השוודי קארל פון לינה (לינאוס, Linnaeus), ואילו חוקר הטבע הצרפתי ז'ורז' לואי לקלרק דה בופון (Buffon) משמש כנציגה המובהק (הגם שלא עקבי, לטענתה של קוגמן) של הגישה המונוגניסטית. ואולם הצגתו של לינאוס כמי שדגל בפוליגניזם היא, לכל הפחות, בעייתית.

קראו בגיליון הבא של זמנים

גיליון מס' 128 (סתיו 2014)

קובץ מיוחד

לא על הלחם לבדו

יהודית ברונשטיין / מזון ומנהגי אכילה
במסדרים הצבאיים

בנימין ארבל / "היין היהודי" ויחסי
יהודים-נוצרים בכרתים הוונציאנית

מירי שפר-מוסנזון / קולינריה ובריאות
באימפריה העות'מאנית

רותם קובנר / יפן: בין צמחונות לבשר

ויליאם מקניל / כיצד שינה תפוח האדמה
את ההיסטוריה של העולם?

סקוט אורי / בתי-קפה יהודיים בוורשה

דבורה ברונשטיין / השווקים בתל-אביב בשנות
ה-20 וה-30

אורית רוזין / התשוקה לבשר בישראל
בתקופת הצנע

דפנה הירש ועפרה טנא / חומוס: שיגעון
קולינרי ישראלי

חדוה בן-ישראל / מחוץ לקונסנזוס:
י"ל מאגנס

מיכאל בירנהק / זכויות יוצרים על כתבי הרצל

קבצים מתוכנים לגיליונות הבאים:

- < פרקים בהיסטוריה כלכלית
- < היסטוריה קווירית
- < באחרית מלחמות
- < נוסעים ומסעות
- < המהפכה הרוסית
- < חמש-מאות שנה לרפורמציה

בקרו באתר הבית של זמנים:
www.openu.ac.il/zmanim

לאמתו של דבר, לינאוס עצמו טרח להדגיש בכתביו כי אינו נמנה עם חסידי התאוריה הפרה-אדמיטית (הגורסת שהיו קיימים בני-אדם לפני בריאתו של האדם הראשון המקראי; המושג "פוליגניזם" לא היה כלל בשימוש בתקופתו), ולא בכדי; הוויכוח בין הפוליגניסטים לבין המונוגניסטים אמנם מילא תפקיד מרכזי בשיח המדעי של המאה התשע-עשרה, אולם במאה השמונה-עשרה נשא הוויכוח על מוצא האדם אופי תאולוגי יותר ומדעי פחות. אמנם נכון הדבר, שלינאוס וכמותו גם מחברים רבים אחרים ובהם קאנט, בלומנבך – ואף לינדא, שעליו טוענת קוגמן כי הוא "שילב בתפיסתו יסודות של מונוגניסטיס עם פוליגניסטיס" – הסתייגו מן הסביבתנות הקיצונית של בופון, אשר ראתה באקלים, בתזונה ובמנהגים את המקורות הבלעדיים והמידיים להבדלים בין בני האדם. דא עקא, שמכאן ועד פוליגניזם עוד רחוקה הייתה הדרך; התאוריה הפוליגניסטיס הייתה רק אחת ממגוון רחב של אפשרויות הסבריות לשוני בין בני האדם, והיא הייתה הרדיקלית מכולן. למעשה, בניגוד ישיר לתפוצה הרחבה שבה זכתה מאוחר יותר, במאה התשע-עשרה, הרי שבמאה השמונה-עשרה אומצה התאוריה הפוליגניסטיס, כפי שהסביר בזמנו האב אנרי גרגואר (Grégoire), "על-ידי מי ששואפים בכל דרך להציג את האדם כיציר חומר [...]"; על-ידי מי [ש]מבקשים להפריך את הסיפור המקראי; [ו]על-ידי מי שיש להם אינטרסים קולוניאליים, ורואים בהיעדרם לכאורה של כשרים מוסריים אצל השחורים אמצעי להצדיק את היחס אליהם כאל בהמות משא" (Henri Grégoire, *De la littérature des nègres*, Paris, 1808, 30-31). לינאוס, הוגה אדוק ביותר שעמד לא פעם על הממד הרליגיוזי של מחקריו, לא נמנה עם אף אחת מן הקבוצות הללו.

אין בהשגות אלו כדי לגרוע מהישגה של קוגמן בספר. **המשכילים במדעים** הוא מחקר תיאורי באופיו, ועיקר תכליתו – לעמוד על מקורות הידע המדעי של המשכילים היהודים במרחב דובר הגרמנית. מטרה זו מושגת היטב בספר, והחומר הרב שאספה קוגמן יהיה ודאי בסיס למחקרים עתידיים, לא רק על מקורות המידע של המשכילים, אלא גם על ההשכלה היהודית בהקשרים רחבים יותר. זהו מחקר חלוצי ורב-חשיבות, הסולל את הדרך להבנה מחודשת של האופן שבו מתפקדים מנגנוני העברה תרבותית בכלל, ומעלה הרהורים על היחס שבין תרגום לתרבות, הקשר שבין שפה לשיח, ויחסי הגומלין שבין אקולטורציה לקולוניזציה.